

Питання Шевченкознавства

Юрій Барабаш

“...ЛЮДЕЙ І ГОСПОДА ЛЮБИТЬ” (ЛЮБОВ ЯК МЕНТАЛЬНА Й ПОЕТИЧНА КОНСТАНТА ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)*

Любов (кохання, захоплення, пристрасть, уподобання, пасія) — із природи властиве людині як одушевленій істоті глибоко особисте, інтимне почуття виїмкової (за Й.-В.Гете, “вибіркової спорідненості”) прихильності — чи то усвідомленої, а чи незвідної й несвідомої — до іншої людини, людської спільноти, до того чи того явища, великої ідеї, життєвої цілі; це і закорінена в генотипі сердечна прив’язаність до своєї нації, народу, батьків, до рідного Краю. У такому широкому, вселюдському сенсі й водночас у конкретно-життєвому спрямуванні та виявленні любов становить одну з ментальних констант світовідчуття і творчості Шевченка, всевладний моральний імператив і головний вартісний критерій мистця, чинник його життєвої постави, всієї діяльності, емоційний, — і то часто-густо першопочатковий — імпульс поетичних інтенцій, джерело і душевний поштовх до втілення у Слові того, що досягнуто розумом, затаєне в серці й пам’яті.

Складний, багатоаспектний фізіо- та соціопсихологічний феномен, любов споконвіку притягає до себе пильну увагу та непроминальний інтерес світової філософії, теології, мистецтва. Філософ, мисленник, учений прагне досягнути суть любові засобами раціоналістичного аналізу, вмістити полісемію цього поняття, його смислову плинність, “невловність” у рамці певної усталеної формули, когнітивного означення. До подібного типу мислення належать, наприклад, антична класифікація типів любові — ерос, філія, сторге, агапе; тлумачення Платоном — а слідом за ним платоніками та неоплатоніками — Еросу як “руху до Абсолюту”; екстатично-містична індійська доктрина любові-бхакті; “інтелектуальна любов до Бога” — amor Dei intellectualis Б.Спінози; прагматичне уявлення енциклопедистів про любов як “вірно збагнутий інтерес”; ніцшеанська концепція “любви до далекого”; лібідоцентризм З.Фрейда; марксистська теза про класову складову любові тощо. Християнський теолог розуміє любов (агапе) як сутність Бога, головний заповіт Ісуса людині, запоруку її спасіння — любов до ближнього, до “кожного”, найперше до кривдника, ворога¹.

Інакше сприймає любов мистець, його в усі часи вабила передовсім загадковість, метафізичність любові, її спонтанний, непередбачуваний, завжди неповторно-індивідуальний характер, фокальна внутрішня природа, в якій перетинаються, а то дивовижно поєднуються різнорівневі, різновекторні, незвідно супротивні начала й чинники, елементи й відтінки — людське й Боже, фізіологічне, плотське й духовне, інтимне та соціальне, універсальне й національне, приземлене та небесне, егоїзм і саможертвовність, мораль і цинізм, цнотливий ерос, статевий потяг, брутальна хіть...

У творчості Шевченка строката, поспіль химерна природа любові як властивості людської вдачі й разом явища соціального життя виявнюється в надзвичайному розмаїтті сюжетів, мотивів, ліричних рефлексій та епічних візій, психологічних

* Статтю написано для Шевченківської енциклопедії.

¹ Див.: Аверинцев С. Любовь // Аверинцев С. София — Логос: Словарь. — К., 2006. — С. 279-285.

нюансів, жанрових форм, оповідних засобів, ситуативних інверсій та перверсій, різноманітних синонімічних, метафоричних, евфемічних конотацій тощо. Проте, звичайно, у розмаїтті все ж не безмежному й жодною мірою не хаотичному, радше в поліструктурному й полісемантичному просторі. Аналіз дозволяє локалізувати в цьому просторі — в укрупненому плані — кілька базових тематично-мотивних “вузлів”: любов-кохання (і любов платонічна) до *жінки*, любов-співчуття до безталанної або ошуканої *дівчини*, любов до *матері*, до *України*, до *людей*, до *Бога*; за принципом “од зворотнього” до цієї типології прилучаються і прояви, сказати б, *антилюбові*, перверсії любові — цинічної олжі, облуди, насильництва, інцестуальних та інших сексопатологічних збоченств. У таких рамках присутнє значення має момент взаємопов’язаності різних аспектів, зумовленої спільністю первісного кореня; відтак уможливується цілісний, системний підхід до теми любові в Шевченка, розгляду її в різних ракурсах: як наскрізного коваріативного мотиву творчості мистця, взятої в її синхронічному зрізі; як суто індивідуального, потаємного, щоразу неповторного, а часами й не вповні психологічно вмотивованого (принаймні з погляду т. зв. здорового глузду) випадку; як соціальної, етичної та естетичної проблеми широкого асоціативного діапазону й філософського засягу; нарешті, як духовної субстанції, котра оприявнюється не тільки в певних сюжетно-жанрових структурах, але може бути латентною, прихованою, “розчиненою” в метатексті поетової спадщини, тобто, суттю, всеохопною, всепроникною і тим дотичною (якщо не прямо, так опосередковано) мало не до всіх компонентів цього метатексту.

На сьогодні в шевченкознавстві не склалося виразно виявленої тенденції до такого комплексного, контекстуального розгляду теми. З-поміж нечисленних спроб подібного (і то, доводиться визнати, лише частково подібного) підходу назвімо давню психоаналітичну студію С.Балея “З психології творчості Шевченка” (Л., 1916) та передмову В.Пахаренка до її перевидання (Черкаси, 2001); розвідку Л.Плюща “Причинна” і деякі проблеми філософії Шевченка” (Сучасність. — 1979. — Ч. 3.) та його монографію “Екзод Тараса Шевченка. Навколо “Москалевої криниці”: Дванадцять статей” (Едмонтон, 1986); написану свого часу спеціально для Шевченківської енциклопедії ґрунтовну статтю Л.Новиченка “Лірика” (див. : “Найголовніше... — момент істини”. Пам’яті академіка Леоніда Новиченка. — К., 2004); розділи у фундаментальних дослідженнях Є.Нахліка “Доля — Los — Судьба: Шевченко і польські та російські романтики” (Л., 2003) та І.Дзюби “Тарас Шевченко” (К., 2005). Окремі зауваги знайдено у книжках О.Забужко “Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу” (К., 1997) та Г.Грабовича “Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка” (К., 1998). Загалом же в шевченкознавчих студіях стосовно теми любові превалюють або (і то в кращому разі) міркування про котрийсь із її аспектів, або просто звичайний коментар до того чи того ліричного поетового твору(-ів) з інтимно-автобіографічним підґрунтям.

За характерний приклад до щойно сказаного може правити розділ “Кохання” в не раз перевиданій монографії М.Шагінян “Тарас Шевченко”, де, попри широко заявлену тему, розглядається лише один її аспект — поетові ліричні вірші інтимного, суто автобіографічного змісту². Позитивним слід вважати вже те, що своєю студією М.Шагінян заперечує доволі поширене в масовій читацькій свідомості (за що слід дякувати найперше шкільній освіті та, ніде правди діти, значною мірою також і тодішньому літературознавству — перше видання монографії датоване 1941 роком) уявлення про Шевченкову лірику як *тільки* лірику гніву й революційної боротьби, де буцімто не залишалось місця для тонкощів любовного переживання. Важить також популярний характер праці, орієнтованої на російського читача, недостатньо обізнаного в подробицях біографії Шевченка. Такому читачеві авторкою адресовано докладний (на жаль, не позбавлений похибок) подієво-історичний коментар до творів Шевченка, присвячених подрузі дитячих літ О.Коваленко (вступ до поеми

² Див.: Шагінян М. Тарас Шевченко. — К., 1970.

“Мар’яна-черниця”, “Ми вкупочці колись росли”, “Не молилася за мене”), пізніші тривалі і безнадійні закоханості в Г.Закревську (“Г.З.”, “Якби зустрілися ми знову”), скороминушому надвечірньому пориванню поета, стомленого життєвими випробуваннями і — прецінь головно — самотністю серця, до Л.Полусмакової (“Ликері”, “Л.”). Цей коментар створює інформативно насичену, хоча й, звісно, далеко від повноти, вибірккову картину окремих моментів поетової біографії, дає певне уявлення про оточення Шевченка, довколишню атмосферу в різних ситуаціях і в різні періоди його життя. Інтимне почуття кохання, що ним інспіровані згадані (і не згадані) М.Шагінян Шевченкові поезії, — своєрідний “первинний мікроелемент” любові, у ньому-бо суто зёмне, суто людське в людині, те, що зумовлене біологічним чинником, владним законом продовження роду, зрештою, природним (нехай зазвичай і не виявленим відкрито) статевим потягом, — таке інтимне почуття глибинно сполучається з одухотвореним, екзистенційним, загальногартісним началом, і це, слушно стверджує М.Шагінян, робить кохання поета, втілене в його творчості, способом “прилучення до людства”³. Стверджує, та, на жаль, мимобіжно, не підкріплюючи своє твердження аналізом того, як інтимна лірика виступає питомою складовою цілого змістового та емоційного шару в Шевченковій поезії (утім, не тільки в поезії), пов’язаного з темою любові.

У повсякденному мовленні, а також в юридичній практиці, усталилося вживання понять “інтим”, “інтимний” головно задля евфемістичного означення статевої близькості або її жадання, тимчасом як, приміром, “Толковий словарь русского языка” під редакцією Д.Ушакова (Т. 1. — М., 1935. — С. 1219) ставить це тлумачення на останнє місце; тлумачний одинадцятитомний “Словник української мови” (К., 1970—1980) зовсім його обминає; так само і двотомний “Словник синонімів української мови” (К., 2001), де мова не йде далі “почуття симпатії, дружби, спільність інтересів” (Т. 1, — С. 69)... Лише у “Словнику іншомовних слів” (К., 2000 / Укладачі Л.Пустовіт, О.Скопненко, Г.Сюта, Т.Цимбалюк) знаходимо адекватне тлумачення поняття “інтимний”: 1) дуже особистий, задушевний; 2) пов’язаний зі статевими стосунками” (С. 479). Суть проблеми полягає в тому, що зміст означення “інтимний” справді виходить далеко за межі уявлення про статеві стосунки, воно перебуває в одному синонімічному ряду з такими поняттями, як сердечний, щирий, задушевний, свій, рідний, ніжний, близький (духовно). Отож постає питання розширення та коригування літературознавчих уявлень про той сегмент поетичної творчості, який зазвичай означається терміном “інтимна лірика”. На прикладі теми любові в Шевченковій ліриці можливість і потреба такого розширення виступають достоту виразно.

Передовсім рішуче застережімося, що стосовно жодного твору Шевченка, присвяченого коханій жінці, не може бути й мови про “інтим” у ходовому, профанному значенні. Ні двозначного еротичного підтексту, ні поготів натяку на плотське бажання, жагу фізичного зближення, ані просто вільного, “розкутого” слова на цю дражливу тему не знайдемо не те що у спогадах про безневинну мрію дитинства — “мою Оксаночку” (дарма що думалося — так люди подекували, — ніби “Помандрувала / Ота Оксаночка в поход / За москалями та й пропала”. — “Ми вкупочці колись росли”), а й у поезіях, адресованих Г.Закревській, уповні зрілій, заміжній пані, по-жіночому, з усього судячи, вельми принадній. Нічого подібного нема й сліду. Сама лишень світла печаль від усвідомлення того, що “сном лукавим розійшлось, / Слізьми-водою розлилось / Колишнєє святеє диво!” (“Якби зустрілися ми знову”), сама туга за нездійсненим і нездійсненим щастям, сама трепетна ніжність (“мій покою! / Моє свято чорнобриве”), пачернена покора (“Усміхніся, моє серце, / Тихесенько-тихо, / Щоб ніхто і не побачив... / Та й більше нічого”. — “Г.З.”). Шевченкова любов самовіддана, жертвна, він нічого не вимагає, не очікує від коханої жінки, лишень прагне віддати їй усе, що може, що криється в його душі. І це стосується не тільки коханої жінки...

Але спочатку — відступ, доконечний для уточнення сказаного, уникнення однобічності, спрощення. Щойно йшлося про “адресні” любовні поезії Шевченка,

³ Там само. — С. 104.

за якими стояли реальні (нехай практично й “віртуальні”, лише бажані) взаємини з конкретними особами — об’єктами ніжного поетового почуття, чим і визначалася, сказати б, особна міра делікатності в його вираженні. Загалом же, беручи в широкому плані, Шевченко ні в житті, ані у творчості зовсім не був аскетом чи святенником і не обминав еротики, котру дехто вважає виворотним боком кохання, хоча насправді це питома, і то, прецінь, чи не найспокусливіша його частка. Замолоду, в Петербурзі, наприкінці навчання в Академії мистецтв і після її закінчення, ставши на ноги, він віддавав доволі щедрю данину звабам богемного життя, жахаючи цнотливого Івана Сошенка “світськими” манірами, нічними гулями й донжуанськими походеньками. В листі до М.Лазаревського від 20 грудня 1847 року та в щоденниковому запису від 16 травня 1858 року Шевченко згадує петербурзький будинок терпимості — “у Адольфіни”⁴, в якому бував як до заслання, так і після звільнення. Навіть на засланні Шевченко, як зізнавався А.Козачковському (лист од 16 липня 1852 року), та поготів пізніше, вже повернувшись до Петербурга, аж ніяк не міг похвалитися “очень девственною жизнью” і, словами Ю.Шереха (Шевельова) — втім, дещо занадто категоричними, — “мріючи про сімейне життя, віддавав перевагу гультьяйству над цнотою”⁵. Тож бачимо, що йдеться не про самі лише вияви бурхливої молоді енергії, тут давалися знаки риси вдачі, її істотні психофізіологічні особливості, в яких, слушно зауважує Є.Нахлік, було багато природної “поганської безпосередності, чуттєвості, жадоби тілесних утіх”⁶, до того ж підсилені — додамо — умовами вимушеного арештантського пощення, у чому немає нічого дивного. Важлиа, проте, не сама лише фізіологія як така; аскетичне приборкання плоті, штучне підпорядкування її нормальних, уповні “законних” потреб зовнішнім умовностям — хоч церковним, хоч і світським, — Шевченко відкидав рішуче, вважаючи їх насильством, поглумом над людиною, над самим життям. Звідси — в “Гімні черничому” розпачливе, на межі блюзнірства, “скигнення” і волення до Бога “одурених”, “окрадених” черниць, позбавлених жіночих і материнських радощів: “Ти постриг нас у черниці, / А ми собі молодиці...”, а водночас оскарження “великомучениці куми” (“Н.Т.”), яка своїм “ціломудрієм”, “смиренієм лукавим” гнівить Матір Божу; страхаючись “гріха <...> праведного” — кохання, кумася впадає в неправедний гріх — нехтує інстинктом материнства, законом іманентної, тобто, властиво, Богом даної, людської природи.

Б.Тихолоз, слушно означаючи ці мотиви як “апологію розкутого еросу”, пов’язує їх, що раніше робили Ю.Шерех у згаданій повище статті та Л.Плющ у книзі “Екзод Тараса Шевченка” (С. 217), виїмково з пізньою Шевченковою лірикою⁷. Тимчасом подібні мотиви присутні і в поезіях Шевченка раннього, дозасланного, періоду — то в “пом’якшеній”, ефемістичній формі (“Дівичії ночі”), то у відвертішій (епізод нічного побачення Яреми та Оксани в “Гайдамаках”) — замалим не ледь прихований опис статевої близькості: “Вийми душу!.. ще раз... ще раз... / Ох, як я втомилась!”), а то й у зовсім брутальній формі (сороміцькі приспівки кобзаря в розділі тієї ж поеми “Бенкет у Лисянці”); див. також Шевченкові фольклорні записи фривольного змісту⁸.

Повернімося, однак, до міркувань про інтимну лірику. Не скуте підручниковими приписами прочитання Шевченкових поетичних текстів дає підстави для посутнього висновку, що внутрішній простір його інтимної лірики не обмежений порівняно невеликою кількістю поезій, безпосередньо присвячених тій чи тій коханій жінці. Поняття інтимності, корелюючи з концептом вищого семантичного рівня — любові, вбирає незрівнянно розмаїтіший, ніж окрема сердечна реакція, спектр — тематичний, емоційний, філософсько-етичний. У Шевченковій творчості лірична

⁴ Шевченко Т. Збір. тв.: У 6 т. — Т. 5. — К., 2003. — С. 184.

⁵ Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. — Х., 1998. — Т. 3. — С. 47.

⁶ Нахлік Є. Доля — Los — Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. — Л., 2003. — С. 350.

⁷ Тихолоз Б. Апологія розкутого еросу в пізній ліриці Тараса Шевченка та Івана Франка // Сучасність. — 2005. — № 3.

⁸ Шевченко Т. Збір. тв.: У 6 т. — Т. 5. — С. 265, 270 та ін.

тема любові постає у вигляді широкого, складно структурованого асоціативного поля, в якому спостерігаємо ефект зближення, перетину, взаємодії, ба більше, взаємопроникнення трьох головних начал (струменів, компонентів): властиво *інтимне*, котре відпочатково, за означенням, закорінене в *національному* ментальному ґрунті, в моральній та етноміфопоетичній традиції; водночас інтимне є, зрештою, нічим іншим, як питомою часткою загального, вселюдського, й, отже, криє в собі інтенції для виходу ліричної рефлексії на рівень *універсального*; останнє ж, зі свого боку, реалізується, втілюється — завжди й тільки — знову ж таки в інтимному, особистісному, відтак і національному, поза яким особистісне перетворюється на абстракцію. Така діалектика.

Л.Плющ у згадуваній вище статті “Причинна” і деякі проблеми філософії Шевченка” саме в синтезі інтимного начала із началом загальнолюдським, філософсько-етичним, із контекстами національним, соціальним, релігійним, — саме у взаємозв’язку та взаємотрансформації цих компонентів убачає іманентну властивість Шевченкового світосприймання та, відповідно, поезії. Всю його творчість, од “Причинної” та “Катерини” до “Марії”, переймає парадигма любові як “драми кожного” і разом “драми людини як такої”; мотиви “страждання через кохання”, “гріха кохання”, “апології кохання” вплітаються у процес відображення Шевченком “трагічності людського життя”, “іраціональності причин зла й страждання на землі”, філософсько-поетичного осмислення одвічного екзистенційного діалогу людини зі світом, із Богом, нарешті — що, прецінь, найтрудніше — із самою собою⁹.

Один із найяскравіших прикладів художнього втілення такого синтезу — Шевченків лірично-філософський шедевр “N.N. — Мені тринадцятий минало”. Семантичне й емоційне осердя тексту суто інтимне: реконструюється прихований у найпотаємніших шарах душі, овіяний світлим ностальгійним сумом епізод дитинства, оживає спомин про дівчину, чий образ у читацькій уяві асоціюється з Оксаною Коваленко, дарма що її ім’я не названо. Тонкими, делікатними психологічними штрихами відтворено глибоко інтимну ситуацію першої “зустрічі” підлітка з жіночим началом. У тому, що втіленням цього начала є саме керелівська Лаура-Беатріче, переконують сенсово-емоційні, ситуаційні, сливе прямі текстові переклики з поемою “Мар’яна-черниця”, присвяченою Оксані, пам’яті “того, що давно минуло”; минуло, та не забулось, як дівчина своєю красою, щирістю, лагідною вдачею робила щасливим “того сироту, / Що в сірій свитині”, як навчала його “Очима, душею, серцем розмовлять”. Так само й у вірші “N.N. — Мені тринадцятий минало” прихильність і ніжність безнайменної дівчини (“привітала, / Утирала мої сльози / І поцілувала”) пробуджують у хлопчика досі не знані, несміливі, на рівні несвідомого, ознаки чистого, незайманого почуття, котре, властиво, ще не любов, але вже її провісник і зародок. Це почуття просвітлює його світосприймання, відроджує в душі підважену було радість гармонії з довколишнім світом: “Неначе сонце засіяло, / Неначе все на світі стало / Моє...”.

Ліричний персонаж вірша ще не в змозі досягнути своїм дитячим розумом, що вжитий ним тут присвійний займенник “моє” наразі означає світ, в якому він перебуває, оті “лани, гаї, сади!”, “Господнє небо, і село”, і ягнята, і сонце, яке “гріло, не пекло!”, — все це вкупі означає національний континуум, його рідну землю, Край, Україну, де йому було “любо... / Неначе в Бога” і “так приязно молилось”. Натомість ліричний герой (а за ним, як слушно зазначає В.Смілянська, стоїть “репрезентативний образ самого поета, що веде мову про власні переживання”¹⁰), — так от, ліричний герой вірша, перебираючи слово у фіналі, вже цілком недвозначно ідентифікує окреслений персонажем, тобто властиво колишнім собою, світ як світ український, як навіки відібрану в нього материзну, адже твір написано в Орській фортеці, тож поетові рефлексії позначені гострим

⁹ Плющ І. “Причинна” і деякі проблеми філософії Шевченка // *Сучасність*. – 1979. – Ч. 3. – С. 12, 17, 18, 19, 23, 27, 29.

¹⁰ *Смілянська В.* Шевченкознавчі роздуми. – К., 2005. – С. 82.

драматизмом тяжкої особистої життєвої долі. З неосяжної далечини — хронологічної, географічної, арештантської — Україна уявляється втраченим раєм, за яким “серце плаче та болить”, там-бо він міг би пізнати щастя любові до людей і Бога. Та це лише химерна візія і мрія, ілюзія (“Бридня!..”), мимобіжне емоційне відпруження; такою маною раніше, в казематному циклі, була райська ідилія садку вишневого коло хати, невдовзі невблаганно зруйнована спогадом про позірний “тихий рай” кріпацької хати — притулку дитячих сліз, “лютого зла” (“Якби ви знали, паничі”). Так само психологічним відпруженням стає для юного ліричного персонажа пробуджене дівчиною світле почуття любові (або несміливого натяку на любов? або чогось лише віддалено схожого на неї?). І чи так само не розвіється небавом під тиском жорстоких соціальних реалій підколоніальної дійсності магія цього почуття і чи не “запаляє” знову начебто знайдений дитячий рай? Уже було — хаос вдирався в гармонію, безжально й брутално нищив її: “Мов прокинувся, дивлюся: / Село почорніло, / Боже небо голубеє / І те помарніло. / Поглянув я на ягнята — / Не мої ягнята! / Обернувся я на хати — / Нема в мене хати! / Не дав мені Бог нічого!.. / І хлинули сльози, / Тяжкі сльози!..”. Мотив страху дитини перед катастрофічними змінами в навколишньому світі (небо, село, хата, ягнята) наповнює інтимний епізод індивідуальної біографії гострим соціальним змістом, набуває сенсу похмурого провіщення майбутньої драми ліричного героя. Водночас цей мотив виходить за межі українського соціуму, на рівень універсальний, маніфестуючи тему світової дисгармонії, невлаштованості людського буття як такого. А що ж любов? В особистому плані, в конкретній ліричній ситуації вірша “N.N. — Мені тринадцятий минало” любов, утілена в образі української дівчини, долає дисгармонію, рятує душу хлопчика від духовної ентропії; в соціальному — притлумлює страх, відсуває, загальмовує бодай на час конфлікт людини з ворожим соціумом (“І ми, жартуючи, погнали / Чужі (NB! — Ю.Б.) ягнята до води”). В онтологічному ж плані цей конфлікт зостається неподоланим атрибутом існування людини, а любов — лише вічною її розрадою і надією, що надає віршеві трагічно-екзистенційної, почасти й ірраціональної тональності.

* * *

На поетикальному рівні сенсово-філософська насиченість мотиву любові в Шевченковій поезії, його поліморфна структура оприявнюються в широкому репертуарі форм і засобів ліричного вираження цього мотиву — вираження як безпосереднього, у прямий спосіб, так і опосередкованого в різних варіантах. Приміром, цілий шар поетичного метатексту Шевченка складають стилізовані у фольклорному, найчастіше пісенному, дусі монологи третьої особи, ліричного персонажа, з правила — дівчини, іноді молодиці. Серед них зустрічаються приклади й позірно жартівливої інтонації (“Ой я свого чоловіка”, “У перетику ходила”); в цілому ж домінує настрій мінорний, тема любові нещасливої, такої, що не відбулася — чи то із соціальних причин (“милий гуляє з другою, / А другая тая, / Розлучниця злая, / Багата сосідонька”. — “Ой пішла я у яр за водою”; “Без розкоші, без любові / Зношу мої чорні брови, / У наймах зношу!”). — “Якби мені черевики”; “Полюбилася я”, “Породила мене мати”), чи то через наглу смерть коханого (“У неділеньку та ранесеньку”) або його несподівану підступну зраду (“Навгороді коло броду”, “Було роблю що, чи гуляю”); варіюються тужливі мотиви дівочого безталання й “безкоханя”, самотності, злої, нещасливої долі (“Ой одна я, одна”, “І багата я”, “Закувала зозуленька”, “Не тополю високою”, “Якби мені, мамо, наместо”, “Ой маю, маю я оченята”).

Два моменти видаються присутніми для характеристики означеного Шевченкового фольклорного циклу як певної структурно-семантичної та поетикальної цілості.

Момент перший: більшість творів, що його складають, належать до арештантського періоду (“Ой одна я, одна” входить до казематного циклу) і перших засланчих років, коли ще свіжими й особливо загостреними були відчуття фатального життєвого зламу, біль розлучення з близькими серцю людьми, гірке усвідомлення ілюзорності надій на любов, особисте щастя, приреченості на довічне “сирітство”, одинацтво. Ці переживання виливаються то в безпосереднє інтимне

звернення ліричного героя до коханої жінки (“Г.З.”, “Якби зустрілися ми знову”) або в рефлексію на окремих епізодів з особистої “історії кохання” (“Ми вкупочці колись росли”, “Не молилася за мене”), а то в опосередковану форму – спомин-медитацію (“N.N. – Мені тринадцятий минало”), у тужливий роздум про свою самотність (“Лічу в неволі дні і ночі”, “Ми восени таки похожі”, вже після заслання, 1860 року, – “Минули літа молодії”), де, попри формальну відсутність у тексті мотиву любові, останній згідно з внутрішньою логікою розвитку поетичної думки легкома відчитується в *лід*тексті. Присвячені темі любові Шевченкові поезії фольклорно-пісенного типу, відмінні за своєю жанровою природою та стилістичними ознаками від творів суб’єктивно-ліричних, цілковито суголосні їм у сенсовому та інтонаційному плані, перебувають у тому ж емоційному реєстрі. Якщо в більшості творів Шевченка раннього періоду (“Причинна”, “Катерина”, “Тополя”, “Мар’яна-черниця”, “Утоплена”, “Слепая”) мотив нещасливої дівочої любові живиться романтичною, переважно баладною, традицією і, з правила, є елементом сюжетно-нарративного рівня, то в народнопісенних стилізаціях арештантських і засланчих літ спостерігаємо внутрішню переакцентацію – той же мотив, за зовнішніми ознаками лишаючись у рамках традиційної сюжетики, цього разу фольклорної, набуває нової функції, лірично-сповідальної, виступає корелятом почуттів і переживань поета, метафоричним аналогом його особистої, за виразом С.Балей, “трагедії скошеного цвіту”¹¹.

Звичайно, не перебільшуймо жорсткості проведеної розділової лінії, зрештою, мовиться про наскрізний, парадигмальний для Шевченкової творчості мотив. Тож не дивно, що в першому, доарештантському періоді мотив любові розвивається, суттю, на двох рівнях, і то не паралельних, а перехресних, розповідна стихія наскрізь перейнята ліричними авторовими відступами, коментарями, сентенціями (“Чи винна голубка, що голуба любить?” – “Причинна”; “Серце моє! / Не плач, Катерино”. – “Катерина”); із творами здебільша баладного кшталту сусідують тужливі монологи покинутих та обділених коханням дівчат (“Думка – Вітре буйний, вітре буйний!”, “Думка – Нащо мені чорні брови”, “Дівичії ночі”; останній вірш – взірць подиву гідної психологічної проникливості автора, його сливе повного “розчинення” в інтимній сповіді ліричного персонажа). 1841 року написано присвячену “Оксані К.....ко” поему (незакінчену) “Мар’яна-черниця”, в якій романтичне розповідне начало так міцно злите, стоплене з ліричним, означеним у вступі-присвяті, глибоко особистісним, що його цілком правомірно назвати “одним з *найінтимніших* творів Шевченка”¹². А в пізнішому фольклорному циклі подибуємо правдиво баладну за змістом і стилем розповідь (“Коло гаю в чистім полі”) із типовим для романтичної поезії сюжетом про фатальне кохання двох сестер до козака Івана.

Подібні випадки жанрового та стилістичного взаємопроникнення, природні в межах доробку одного автора, все ж не затушковують відмінностей між різними етапами його творчої еволюції, не змінюють її загального вектора. В Шевченка (наразі говоримо про мотив дівочого безталання) цей вектор спрямований від “палкого співчуття до найбільш беззахисних, а разом із тим, за поетом, майже святих у своїй найлюдянішій, найбільш, сказати б, екзистенціальній людській муці” – брутально поганьбленого кохання і материнства його страждених героїнь¹³, від глибокого переймання жіночою “злою долею”, щоби більше, відкритій інтимізації оповіді, як у випадку “Мар’яни-черниці”, до, суттю, цілковитої самоідентифікації в пісенних творах невільницьких літ з цими героїнями, власної драми безталання й самотності – з їхньою драмою.

Жіночий рід (“героїні”) тут вжито не випадково – ним марковано перехід до *другого моменту* в характеристиці Шевченкового засланного фольклорного

¹¹ Балей С. З психології творчості Шевченка. – Черкаси, 2001. – С. 55.

¹² Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., 2005. – С. 200; (письмівка моя. – Ю.Б.).

¹³ Новиченко А. Дірика // “Найголовніше... – момент істини”. Пам’яті академіка Леоніда Новиченка. – К., 2004 – С. 329.

циклу. Вище вже зазначалося коротко, що ліричні персонажі переважної більшості любовних пісень саме жіночого роду; твори на зразок, скажімо, парубочих монологів “Не хочу я женитися”, “Як маю я журитися”, “Нащо мені женитися?” або балади “У тієї Катерини”, де коханню дівчини до милого протиставлено (з відтінню романтизації) запорізьке братання як ідеальну форму людського спілкування, єдино гідну чоловіка моральну засаду, — такі твори складають кількісно незначну частку фольклорного корпусу. Натомість цілковито домінує постать (образ, мотив, тема) дівчини або молодиці, властиво Жінки як особі психологічного, морального, соціального феномена, втілення й носія найвищої людської вартості — любові-кохання з її радощами, надіями, муками, стражданням і щастям, святістю та гріховністю. Притому — застережімося — домінує не тільки у фольклорному циклі, сформульоване узагальнення виводить поза його межі, поширюється на цілу Шевченкову спадщину, означуючи одну з константних рис душевного складу, морального обличчя, творчої постави мистця.

Л.Новиченко у зв'язку з цим говорить у згадуваній праці про Шевченків “фемінізм” і посилається на С.Балея, який, зокрема, зауважував у своїй розвідці про психологію творчості Шевченка, що “святотатство, яке dokonується на цінностях їх (зображуваних автором жінок. — Ю.Б.) єства, є прообразом святотатства, яке довершується в поета самого над цінностями його власної душі”¹⁴. Зауваження загалом слушне (про характеризований ефект ліричної ідентифікації вже йшлося вище), але річ у тім, що воно не вичерпує змісту концепції “фемінізму Шевченка”, яку Балея розгортає в одному з розділів своєї праці. Відмінність у підходах дослідників упадає в око: Новиченко говорить про Шевченків “фемінізм” вочевидь у метафоричному плані, вважаючи за необхідне взяти термін у лапки ще й додати епітет “поетичний”. Інакше в Балея: він тлумачить “фемінізм Шевченка” у прямому (без лапок!) сенсі, виходячи з позицій — притому поверхово поданих — фрейдівського психоаналізу. На його погляд, почуття поета “кристалізувалися легше вокруг постатей жіночих, як мужеських”, тому, що такі його почуття “в’язалися... більше і легше з єством жіночим”; та й сама “психіка Шевченка склонюється до вчування себе передусім в жіночу форму”¹⁵. Варіацією наведеної тези в книжці С.Балея є ще одне твердження: про начебто властивий Шевченкові як особистості й поетові так званий ендіміонський мотив, що дослідник намагається унаочнити на прикладі вірша “N.N. — Мені тринадцятий минало”, вбачаючи в ньому всього лише вияв дитячого інфантілізму, котрий, мовляв, залишається в душі зрілого чоловіка, наразі в Шевченка, у вигляді “немужського” ставлення до жінки, “любовного склону” перед нею, “пасивізму” в любові¹⁶.

Слід застеретися, що студія першого українського психоаналітика, крім доволі наївного, спрощеного “в’язання” Шевченка з фрейдизмом, містить і слушні міркування, — приміром, про релігійність поета або про елементи містицизму в його творах. Тож полеміку з працею С.Балея можна було би вважати запізнілою і зайвою, якби не сьогоднішні відгомони того “в’язання”. Ідеться, звісно, не про випадки безсоромного перекручення, брутальної сексуалізації на зразок розділу “Кобзарь эротический” у войовничо україно- та шевченкофобській книжці М.Грекова, К.Дерев’янка, Г.Боброва “Тарас Шевченко — крестный отец украинского национализма” (Луганськ, 2005), подібне поза рамцями наукової полеміки. Але трапляється, що і в працях непорівнянно респектабельнішого кшталту до Шевченкової біографії, надто до інтимних її епізодів, а також до творів поета довільно й механічно припасовуються фрейдівські схеми, і то часом найбільш “жорсткі”, скрайні, певною мірою подолані самим З.Фрейдом, не кажучи вже про пізнішу й новітню психологію (К.-Г.Юнг, А.Адлер, Е.Фромм).

Певна річ, для адекватного розуміння рис психологічного й соціоповедінкового типу Шевченка як особистості і як мистця, поетової творчої спадщини (а чи

¹⁴ Балея С. Цит. вид. — С. 25.

¹⁵ Там само. — С. 55, 54.

¹⁶ Там само. — С. 36.

принаймні її значної частини) важливо враховувати чинники, що тією чи тією мірою надаються для розгляду в психоаналітичному ракурсі: драматичні обставини і зламні моменти жорстокої долі, сирітство — як у суто життєвому, так і в духовному сенсі, самотність, невдалі “історії кохання” й полишені ними сердечні рубці і психічні комплекси, нездійснені мрії про подружнє життя, нарешті попросту природний для нормальної людини чинник сексуальний; все це — незаперечні реалії його життя і творчості, і вони справді-таки впливали на формування того, що Л.Новиченко назвав “поетичним фемінізмом” Шевченка.

Проте це лише один бік справи. Адже аж ніяк не менш реальний і впливовий, ніж психоаналітичний, чинник — національний менталітет поета, споконвічна матріархальна етнотрадиція пошанування жінки, визнання високого, якщо не сказати — пріоритетного, значення жіночого первня в житті нації та окремої людини. Саме це полишає поза рамцями своєї концепції С.Балей, на що слушно звернув увагу В.Пахаренко в передмові до перевиданої книжки¹⁷.

Шевченко від початку генетично закорінений — морально та естетично — передовсім, ба виїмково в національній традиції, нею живляться його людська вдача й поетична свідомість, емоції, уявлення про добро та зло, правду й олжу, красиве й гидке, про любов та її симулякри, потворні, виворотні, перверсійні форми (“антилюбов”). Відтак сприймання дівочих і жіночих нещастя, мук і кривд, що ним перейнята Шевченкова поезія, є не просто співчутливим, воно *болісно, трепетно* співчутливе. Той біль постійний, непроминальний, отруєє навіть щасливі хвилини, коли поет веселить “старії очі” милуванням “Пренепорочно-молодою” дівочою красою (“І станом гнучим, і красою”), бо його не полишає тривога за її майбутню долю в цьому жорстокому світі: “Хто укриє / Од зла людського в час лихий? / Хто серце чистеє нагріє / Огнем любові?”. Та ж душевна тривога, той же сердечний порух співчуття переймає короткий ліричний роздум “Дівча любе, чорнобриве”: “я глянув, подивився — / Та аж похилився... / Кому воно пиво носить? / Чому босе ходить?..”. Шевченко відчуває непоборну внутрішню потребу віддати свою тривогу й біль у творчості, він *мусить* “списати несамовиту”, скривджену, загублену Марину, як багатьох і багатьох її страждених посестер, бо спогад про неї позбавляє поета душевної рівноваги: “Неначе цвяшок, в серце вбитий, / Оцю Марину я ношу” (“Марина”).

* * *

Чи не найгостріший моральний “цвяшок” для Шевченка — доля української покритки та її байстряти; їхню долю поет сприймає як кульмінацію та жахливий наслідок “антилюбові”, як скрайній, злочинний вияв несправедливості, людської злоби, моральної деградації. “...Я про сльози, — каже Шевченко, порівнюючи себе з вороном, що “непогоду людям кряче”, — та печаль, / Та про байстрят отих ледачих, / Хоть і нікому їх не жаль, / Розказую та плачу. / Мені їх жаль!..”. Жаль, плач, сльози з рівня особистого виходять на рівень загальногуманістичний, поет благає Бога, щоби дарував його словам таку “святую силу”, яка пробила би серця людей, пробудила в них жаль до “моїх дівчаток” і навчила “Путями добрими ходити, / Святого Господа любить / І брата миловать...” (“Марина”). Тема покритки та її безвинно винної дитини, неявно, властиво натяком, угадується вже в “Причинній”, далі, за виразом (не вельми, щоправда, коректним) Л.Плюща, “нав’язливо”, радше — наскрізно, парадигмально, проходить через усю Шевченкову творчість, набуваючи константного, архетипного значення. Ця тема виявляє різні аспекти (соціальний, національний, екзистенційний, міфологічний, гендерний, психоаналітичний) і надзвичайну сенсову місткість, убираючи у свої межі, достоту, здавалось би, особисто окреслені, щоби не сказати, суто приватні, такі фундаментальні, без пересади — вічні, філософсько-етичні й духовно-теологічні питання, як добро і зло, любов і страждання, гріх і покута, кара і прощення, право людини на вибір і проблема теодицеї — виправдання Бога (у “Причинній”: “За що ж Ти караєш її, молоду?”). До цих питань ще повернемося.

¹⁷ Там само. — С. 13.

Позашлюбна, грішна любов — явище загальнолюдське і споконвічне, але в тому варіанті покритки, який постає в Шевченка, проблема набуває характеру національного, типово українського, на що були свої причини, передовсім підколоніальний стан України й відповідні міжнаціональні взаємини, конфлікти, норми життя. Тому в “Катерині”, що суттю відкриває тему покритки в Шевченковій творчості, на передній план виходить чинник “москальства” як джерела дівочих кривд і розбитих ілюзій. “Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями” — так починає Шевченко поему, пояснюючи свою пересторогу тим, що “москалі — чужі люде”. Чужинство москаля визначене тут психологією колонізатора, для якого любовна гра з красунею-“тубілкою” — лише тимчасова втіха, приємна забавка: “Москаль любить жартуючи, / Жартуючи кине; / Піде в свою Московщину, / А дівчина гине...”. Так гинуть героїня російськомовної поеми “Слепая”, Катерина з першої редакції “Москалевої криниці” (“з москалями / Десь помандрувала”), дружина розповідача з поеми “Меж скалами, неначе злодій” (“Московкою всюду / Хилляється...”). Така ж невідраднa доля спіткала б і Ганну (“Наймичка” — поема та російськомовна повість), якби не щасливий збіг обставин, добрі люди і, головнo, — всепереможна сила материнської любові.

Утім, звернімо увагу, що “москальство” в Шевченка (наразі йдеться передусім про мотив любові, чи, вточнімо, “антилюбові”, локально — тему покритки) оприявнюється необов’язково в московському обличчі, адже це явище не тільки й не просто етнічного, геополітичного чи виїмково ідеологічного порядку. Має рацію сучасна дослідниця, коли остереігає від такого підходу до проблеми — як збуцімто єдино визначальних соціологічно-класових, марксистських позицій, так і в завуженому націонал-радикалістському ракурсі¹⁸. Неупереджений, вільний від обох крайнощів погляд на шевченківський “репертуар” версій у темі покритки відкриває достоту широкий спектр критеріїв, де, поряд із національним, соціальним, ідеологічним, є місце і для критеріїв інших — ментального, психологічного, психоаналітичного, *інтранаціонального*. Справді-бо, серед Шевченкових згнъблених дівчат не тільки крiпачка, наймичка, безправна байстрючка — донька покритки (“Слепая”, “Капитанша”), але також і юна княжна (“Княжна”), і гоноровита дочка титаря, далеко не останньої людини в сільській ієрархії (“Титарівна”); безнадійно виглядає з походу свого “москаля-пройдисвіта” ще одна Титарівна, бідолашна Титарівна-Немирівна, дарма що “почесного роду” (“Титарівна-Немирівна”)... Та й спокусник, кривдник дівчат, винуватець їхніх нещастя не завжди москаль, панкріпосник (“Відьма”), “приблуда князь” (“Княжна”) або розбещений панич (“Не спалося, а ніч, як море”), іноді — свій же парубок-односелець, сам байстрик, “та ще й убогий” (“Титарівна”); це може бути російський офіцер-зальотник (“Катерина”), а може й такий собі “пан Ян” (“Русалка”) або “лях ледачий” — панський управитель (“Марина”), природа й функція образів обох поляків, їхня психологія та поведінка суто “москальські”.

А проте не можна все ж не помітити, що пріоритетний у поетичному осмисленні теми покритки для Шевченка — ракурс соціальний. Про це свідчить не тільки очевидне кількісне переважання “панських”, московсько-“офіцерських” сюжетів (висловлене М.Моклицею у згаданій вище статті зауваження, що поміж москалями були, мовляв, і “колишні українці”, навряд чи тут доречне, бо в Шевченка подібних випадків годі шукати). Головне — свій соціальний пріоритет Шевченко відкрито маніфестує (“Якби тобі довелосся”), базує на ньому міркування про необхідність здійснення — і то більше ніж радикальним способом — докорінних суспільних змін. Де й поділися поетові жалі й слози над долею “безталанних / Дівчаток накритих”, Шевченко тут інший — гнівний, рішучий, той, “ким зайнялось і запалало” (Є.Маланюк). Йому бридить пустопорожнє прекраснодушне мудрування якогось напиндюченого пана (вступ до твору “Якби тобі довелосся” написано у формі звернення автора до свого, не відомого читачеві, співбесідника), котрий

¹⁸ Див.: Моклиця М. Покритка в творчості Шевченка: Психоаналітична інтерпретація // Слово і Час. — 2000. — № 3.

нахваляється тим, що, мовляв, навчить “шануватись” кривдників бідолашних дівчат — отих “Паничів поганих”, тобто, на думку Шевченка, попросту “...верзе біси зна що / Та й думас: — Ми то!”. Сам поет мислить реалістично: “Поки села, / Поки пани в селах, / Будуть собі тинятися / Покритки веселі / По шиночках з москалями”. Так де ж вихід? Відповідь (у кожному разі, якщо йти за формальною логікою розгортання подій у творі) читачеві підказана розповіддю автора-наратора про те, як один хлопець, побачивши, що “панич несамовитий”, “недоліток”, у балці “таке творить” з дівчиною, недовго думаючи (“щонаймолодший”, гарячий), “Та вилами пана / І просадив, мов ту жабу. / Застогнав поганець / Та й опрігся”. Хлопця, звісно, “в тюрму захвасували”, а та дівчина з почуття морального обов’язку офірувала особистим щастям, покинула власне весілля і “Помандрувала / За невольником убогим / У Сибір...”. Тут і, так би мовити, українська версія “жіночого декабризму”, і корелят екзистенційної проблематики етичного вибору.

Уповні, здавалось би, “прозора” за своїм зовнішнім сюжетом і тернарною композицією поезія “Якби тобі довелося”, однак, із погляду семантики, внутрішнього розгортання думки не така проста й у герменевтичному плані надається до різних варіантів інтерпретації. Один із них, напозір найближчий до марксистських уявлень про класову боротьбу та месництво і, як спочатку видається, вочевидь впливає з постави наратора, виявленої у вступі (рядки 1-22), та з подальшої його розповіді про сцену покарання панича-розпусника (рядки 23-57); тут справді відчутється по суті неприхований заклик до революційного розв’язання соціального конфлікту, до насильницького — замість ліберального базікання (“Шкода й праці!”) — способу подолання застарілої суспільної хвороби, що зветься “пани в селах”. Однак навряд чи коректно тлумачити твір у цілому на основі лише двох його частин, полишаючи поза увагою третю, фінальну розповідь про злам у поведінці дівчини після зустрічі з арештантами та її активну саможертвувальну дію — “мандри” до Сибіру за своїм рятівником, тимчасом як ця частина вносить в інтерпретацію нові, й то засадничо істотні, нюанси. З одного боку, вчинок дівчини начебто потверджує моральну правоту “месника безталанного” й тим об’єктивно виправдовує застосування сил як “аргументу” в боротьбі з негідниками. З другого, в бувальщині, запропонованій автором спершу своєму співбесідникові (“Невеличку нате”), але тут-таки, звернімо увагу, переадресованій широкому загалові, опінії, людям, — у цій бувальщині відкривається інший аспект: властиво у творі відбувається внутрішня настроєва переакція — від початкового революційного максималізму до ствердження моральних вартостей. Любов, а фінал історії це саме апофеоз любові в широкому, універсальному сенсі як найвищого вияву людяності, — така любов поборює почуття помсти, стає противагою зла й утіленням добра. Відтак поезія завершується на гуманістичній ноті, водночас набуваючи сенсу соціальної *перестороги* від катастрофічних суспільних струсів і духовних утрат, що їх потенційно криють у собі вчинки кривдників, їхнє нехтування підставовими засадами моралі, потурання тваринним інстинктам.

“Покритництво” постає в Шевченка у трьох аспектах: у соціальному — як одне з потворних породжень колоніального кріпосництва, знак його — і ширше, кріпосницької імперії в цілому — аморальності, духовного каліцтва; в аспекті екзистенційному — як свідчення глобальної недосконалості світобудови й людської природи, невлаштованості “існування-в-світі”; нарешті, у третьому аспекті, психологічному, ба психоаналітичному, тісно пов’язаному з двома попередніми, “покритництво” це крайня форма “антилюбові-перверсії”, вияв темних, гідезних процесів у людському несвідомому, через що мотив покритки часто-густо переплітається з мотивами згвалтування, інцесту (“Слепая”, “Відьма”, “Княжна”), різного роду сексуальних збоченств або психоеротичних аномалій (“Утоплена”, “Сотник”, “Петрусь”). У такому, синтетичному, сенсі тема покритки та її позашлюбної дитини — байстрюка — в усьому розмаїтті варіантів, сюжетних версій, супровідних конотацій тлумачиться в шевченкознавстві як явище, з одного боку, універсальне (згадаймо біблійні ремінісценції — епізод кровозмішання в “Царях”, переосмислення тієї ж теми в “Марії”), з другого — і головно — архетипне для

підколоніальної, закріпаченої України, до того ж не тільки в життєвому, побутовому плані, не тільки в міфопоетичному, а й в історіо- та націософському, як тема фатального порушення одного з фундаментальних табу національної духовності й моралі, як проблема історичного прокляття України — застарілого синдрому імперської покритки.

* * *

Російський філософ В.Соловйов, вибудовуючи свою, мовити б, типологію любові, на перше місце, з-поміж трьох типів, ставить любов батьків до дітей, наголошуючи передовсім на любові материнській і означаючи її як amor descendens, любов “низхідну” (рос. “нисходящую”, тільки не “сниходящую”, як у С.Аверинцева¹⁹), — тобто, якщо у старому, книжному сенсі, любов горню, ту, що сходить з небесної височини, від Бога, а простіше сказавши — таку, котра “більше дає, ніж отримує” (Вл. Соловйов)²⁰. Упадає в око очевидна суголосність наведених вище міркувань В.Соловйова з характерною для української народної пісні етичною та естетичною традицією в розробці мотиву материнської любові, зокрема з тим, як цю традицію втілено Шевченком. Щодо останнього аспекту, то емоційною підставою і першопочтовком був особистий чинник, болісна й невитравна травма душі — сирітство, синдром якого на все життя визначив поетів психологічний тип, одну з домінант його внутрішнього життя, світосприймання, творчості. Рано позбавлений материнської любові й ласки (Катерина Якимівна Шевченко померла 1823 року), Шевченко, слушно підкреслює М.Шагінян, “ще зовсім молодю людиню, коли, здавалось би, старість не має з нами ніякої спільної теми”, виявляв “душевне ставлення до чужих стареньких матерів <...> зворушливу увагу до них”. Шевченків лист до В.Григоровича від 28 грудня 1843 року про відвідини в Пирятині його матері “дихає невіддаваною, шевченківською теплотою, яку не можна штучно позичити або вигадати...”. У вірші “Н.Костомарову” із циклу “В казематі” в тужливих Шевченкових спогадах, мареннях і молитвах поряд із образами давно померлих рідних батьків виникає скорботна постать матері друга-“соузника”: “Дивлюсь — твоя, мій брате, мати, / Чорніше чорної землі, / Іде, з хреста неначе знята...”. А через багато років, 1857-го, повертаючись пароплавом із заслання, Шевченко відвідує Т.Костомарову в Саратові: “...Я с полудня, — читаємо в щоденниковому записі 31 серпня, — до часу пополуночи провів у Татьяны Петровны. И, Боже мой, чего мы с ней ни вспомнили, о чем мы с ней ни переговорили”. Зацитуємо коментар М.Шагінян до цього епізоду: “чи багато знайдеться людей, які б провівши в глухій пустелі заслання десять років і повертаючись із заслання, в новому, цікавому місті, Саратові, замість того, щоб оглядати місто, шукати розваг, вважали за краще цілий день, дванадцять годин поспіль, доки стоїть пароплав, — провести в бесіді зі старою?”²¹.

Означені риси Шевченкової вдачі, особливості його життєвого досвіду та емоційних реакцій стосовно проблеми (чи, точніше, комплексу проблем) материнства в її глибинній пов’язаності з мотивом любові — ці риси й особливості чи не найповніше художнє втілення знайшли, як видається, у двох творах — вірші “У нашім раї на землі” та поемі “Наймичка” (і написаній на її основі однойменній повісті). Зрозуміло, і вірш, і поема існують у достоту широкому художньому контексті, в оточенні чималої кількості (їх названо вище) балад, ліричних медитацій, народнопісенних монологів, поем і повістей, де проходить тема матері-покритки, але “У нашім раї на землі” та “Наймичку” варто вирізнити особібно, — це твори, що їх не буде пересадодою назвати в певному сенсі програмовими.

Першому віршеві право на таку характеристику дає передусім висока міра смислової місткості, наявність у зовні простому за структурою поетичному тексті кількох семантичних шарів, “розкодування” яких веде, принаймні, до двох

¹⁹ Аверинцев С. Любовь // Аверинцев С. София — Логос: Словарь. — С. 280.

²⁰ [Соловьёв В.] Любовь // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. — СПб., 1896. — Т. 18. — С. 216. — Ст. II).

²¹ Шагінян М. Тарас Шевченко. — С. 391, 392, 393.

витлумачень, або інтерпретаційних версій, котрі не супротивні, проте пов'язані з різними семантико-поетичними шарами тексту. Одна з таких версій, традиційна й усталена в шевченкознавчій літературі, спирається на зовнішній, *оповідний, соціально-реалістичний* текстовий шар із двома відносно автономними життєвими сюжетами, об'єднаними переживаннями автора — ліричного героя; це дві розповіді про різні (хоча кінець кінцем однаково трагічні) долі жінок-кріпачок — рідної матері та матері-покритки. Можливим і коректним, однак, видається вірізнення в тексті ще одного, глибиннішого шару — *символічно-філософського*, в якому автономність двох сюжетів, суттю, позірна; тут різні жіночі образи постають як різні аспекти (грані, іпостасі) єдиного, узагальненого образу української Жінки, первісно й фатально трагічного, а тема покритництва виходить за рамки індивідуальної долі, набуває сенсу *універсального* — як національний, історично та соціально детермінований варіант вселюдської теми світового зла, темних сторін буття, один із незчисленних прикладів “розлюднення” людини.

Вірш “У нашій раї на землі” вбирає в себе, концентрує, наче своєрідний поетичний компендіум, мотиви, образи, версії, нюанси кількох парадигмальних для Шевченка тем — любові, материнства, жіночої долі, покритництва. Те, що нарізно або у варіативних сполученнях знаходимо в низці інших поетових творів, тут утілено в художньому синтезі: радість материнства (“Тепер їй любо, любо жити”) і тривожне відчуття хисткості цієї радості (“Буває, іноді дивлюся, / Дивуюсь дивом, і печаль / Охватить душу” — епічно розгорнутий корелят пізнішої ліричної медитації “І станом гнучим, і красою”); миттєве щастя і досмертна гіркота позашлюбного кохання, безталання ошуканої жінки, прокляття байстряги (“За те, бач, / Що на світ родила”), самотня старість “Калікою на розпутті” і смерть “Де-небудь під тином”. Трагізм фіналу (-ів) емоційно “змікшовано” мотивом світлої материнської любові. Саме у вірші “У нашій раї на землі” Шевченком оспівано слово-звернення *мамо* як “...Великеє, / Найкращеє слово!”, саме тут створено високий гімн материнству, змальовано овіяний поетовою любов'ю й сердечною шаную образ української Мадонни: “У нашій раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим”. Чи слід убачати в цьому образі етноміфологічну трансформацію біблійного мотиву, поетичну “предтечу” образу Матері в поемі “Марія”, а чи, навпаки, останній став українською модифікацією канонічної теми, — зрештою, не про це наразі йдеться, та й не в тому суть; процес двоєдиний, Шевченко розкриває як універсалізм, так і національну природу материнства, материнської любові, її вселюдський і водночас глибоко особистісний характер.

Приречено на загибель “великомученицю”-мати у вірші “У нашій раї на землі”, не мають сил для спротиву лихій долі романтичні героїні балад “Лілея” та “Русалка”, Катерина і Сліпа, Титарівна і Марина; тільки та, що називає себе Ганною в поемі “Наймичка” (Лукія в повісті), знаходить у собі душевну силу й опертя, щоби — нехай і дорогою ціною, ціною зречення свого ймення, материнського права на власну дитину — подолати трагізм становища матері-покритки. Такою душевною силою, таким опертям є велика любов, і вона тим величніша, що мовчазна, непримітна, прихована. Це саме ота материнська *amor descendens* — любов-самопожертва, любов-подвижництво протяжністю в ціле життя. Вона рятує Ганну-Лукію від розпачу й загибелі, рятує і сина її від долі байстрюка, спрямовує його на вірний шлях у житті, не тільки дарує неоціненне відчуття тепла, нехай і останнього, передзахідного тепла материнського серця, а (що, прецінь, найголовніше) й у ньому самому вивільнює раніше не відзисканий потенціал *власної* любові до щойно знайденої і тут-таки втраченої матері. В поемі цей фінальний мотив звучить стримано (“Зомлів Марко, / Й земля задрижала...”), в повісті він зацентований: “Яким (названий батько. — Ю.Б.) <...> увидел, что Марко, плача, целовал ноги уже умершей *наймички*”.

Можливо, в цьому акценті відчуємо надмір літературного сентименту, зате він промовисто й точно маніфестує, що для Шевченка любов до матері — найважливіший моральний критерій в оцінці й пророкуванні майбутньої долі як окремої людини (у вірші “Не кидай матері, казали” із циклу “В казематі” шукачка легкого життя

покидає матір, рідну хату й вітчизну), так і – ширше глянувши – “людей”, людності, певної спільноти (“І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє”). В обох випадках образ старенької самотньої матері поєднує риси реальні, побутові (“...Умерла, плачучи”) і символічні, сакральні, набуваючи ознак *Материнства* як феномена універсального й водночас – підставового чинника національного життя. Пустка покинутої материнської хати, цей один із “мерехтливих уламків української долі”²², емоційно й семантично корелює з душевною спустошеністю заблуканих дітей нації, тих, “хто матір забуває”, недолюдків-перевертнів, що допомагають москалеві “з матері полатану / Сорочку знімати...”. Разом вони означають національну кризову ситуацію, зливаються в “масштабний і художньо переконливий образ суспільно-історичної драми України”²³, драми політичної і духовної.

Відтак мотив матері в Шевченковій поезії переростає в мотив *України-матері*. Любов до матері й любов до України у свідомості Шевченка ідентифіковані як єдина загальнонаціональна моральна й ідеологічна вартість, а не-любов, або недолюбов, або навіть любов недолюга, нерозумна, не кажучи про закамуфльовану “циновими гудзиками” “просвищенну” байдужість, – то прямий шлях до того, щоби “Заснула Вкраїна, / Бур’яном укрилась, цвіллю зацвіла” (“Чигрине, Чигрине”). Цю поетову поставу засвідчено вже його першим, 1843 року, властиво політичним твором – медитативною елегією “Розрита могила”. У відповідь на запитання ліричного суб’єкта-автора “За що, мамо, гинеш?” мати, котра особливою ошукану, сплундровану Україну, виголошує звернення до “нерозумного сина” Богдана пристрасний монолог, у якому материнська любов (“Молилася, турбувалася, / День і ніч не спала”) перегоряє, перетоплюючись у страшний – бо ж так само материнський! – гнів: “Ой Богдане, Богданочку, / Якби була знала, / У колиці б задушила, / Під серцем приспала”.

Відомо й багаторазово коментувалося, що цикл “В казематі”, так би мовити, “обрамлено” мотивом любові до України, у збереженні й плеканні якої поет бачить єдино надійну запоруку своєї та “соузників” – братів-кирилومهфодіївців духовної незламності, спротиву найтяжчим випробуванням. “Любіться, брати мої, / Україну любіть / І за неї, безталанну, / Господа моліть” – цей заклик становить змістовий стрижень першого вірша циклу “Згадайте, братія моя...”. І з ними перегукуються останні рядки вірша заключного, “Чи ми ще зійдемося знову?": “Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В остатню тяжкую минуту / За неї Господа моліть”. Поза увагою коментаторів, з правила, залишається не так очевидно й не так прямо виявлена, глибинна, однак уповні реальна художня й семантична кореляція мотиву України з мотивом матері. Цей мотив заторкувалося вище у зв’язку з віршем “Н.Костомарову”, де в підтексті вгадується рівнобіжна між образом стражденної матері (“з хреста неначе знята”) і розіп’ятою на імперському хресті Україною. Образ матері в різних його ракурсах й аспектах влітається також у поетичну тканину деяких інших віршів циклу: “Не кидай матері, казали” (про нього вже йшлося), “Чого ти ходиш на могилу?”, “Ой три шляхи широкі”, “Рано-вранці новобранці”.

Та найбільш, як видається, цікавий з погляду поетичного розв’язання теми вірш-ідилія “Садок вишневий коло хати”. Тут немає декларованих на лексичному рівні мотивів любові та України, натомість на рівні емоційному, настроєвому, на рівні психології творчості й психології сприймання твір як сплеск, вибух ностальгійних почуттів, як тепла хвиля дорогих серцю спогадів про материзну – цілісний міфопоетичний образ, питомі, дарма що не означені словесно, складові якого, любов і Україна, поєднані, злиті, стоплені в єдину моральну й суспільну цілість. І третій компонент, так само органічний, невіддільний од двох інших, – узагальнений образ Матері (матерів), без якого неможливо уявити тиху родинну вечерю коло хати, у вишневому садку, що споконвіку сприймався українською колективною

²² *Сверстюк Є.* Шевченко і час. – К., 1996. – С. 52.

²³ *Чамата Н.* В казематі // *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. 109.

свідомістю (й особисто Шевченком!) як архетипний символ омріяного раю, Едему – втілення глибинної, нехай іще вповні й не розкритої, сутності України, національного буття в цілому. Тут доречно буде зазначити, що в Шевченка мотив раю або його антипода, пекла, не раз виступає своєрідним супутником мотивів любові (так само й *антилюбові*), материнства, України. Звичайно, це відбувається в різних образних модифікаціях, сенсових та інтонаційних контекстах – то в особистісному, інтимному (“Не завидуй багатому”, “Не молилася за мене”, “Л.”), лагідно-мрійливому (“Зацвіла в долині”, “N.N. – Така, як ти, колись лілея”), то в ідеалізовано-побутовому (рядки 86-95 у “Наймичці”, або в профетично-міленарному (“Полякам”, “Ісаія. Глава 35”), а то, підкреслимо – прецінь найчастіше, в іронічному, саркастичному, гнівно-викривальному (“Сон – У всякого своя доля”, “І мертвим, і живим”), осібно ж – вірш “Якби ви знали, паничі”, побудований на принципі амбівалентної “взаємозамінності” образів раю і пекла.

* * *

І знову повернімося до циклу “В казематі”. Чим карається Шевченко в тому кам’яному мішку “з решоткою на вікні”, напружено очікуючи вироку? Звичайно ж, втратою волі, нехай би вже й позірної, коли “все-таки якось жилося. / Хоч на чужому, та на полі...”; звичайно ж, тим, що легко дав себе “одурить, / В калюжі волю утопить” (“В неволі тяжко, хоча й волі”). Та найстрашніша думка, що з нею серцю і свідомості годі примиритися, – неунікне близьке розлучення, і то, напевно, тепер уже довічне, з материзною – Україною: “Холоне серце, як згадаю, / Що не в Україні поховано, / Що не в Україні буду жить”. І фінальний рядок, з погляду нашої теми знаковий, концептуальний: “Людей і Господа любить”.

Отже, сенс людської екзистенції визначається для поета двома головними чинниками: один – це життя і смерть в Україні, другий – любов до людей і до Бога. Пізніше, у фіналі циклу “Царі”, Шевченко, рішуче відмовляючись “царів любить” (“Бодай кати їх постинали, / Отих царів, катів людських”), знову поведе свою музу далі від “трона”, “в селища”, до людей, бо “там, де люде, добре буде. / Там будем жить, людей любить, / Святого Господа хвалить”. Із царями, як і з панами та паненятами, москалями-ошуканцями, “годованими ченцями”, конфедератами, “ордами”; з тими “милостивими”, хто пролив стільки сльоз і крові, що “напоїть / Всіх імператорів би стало / З дітьми і внуками, втопить / В сльозах удов’їх” (“Кавказ”); із титулованими перевертнями (“Людській шашелі”, “Няньки, / Дядьки отечества чужого!” (“Бували войни й військові свари”), лакеями “в золотій оздобі” (“Во Іудеї во дні они”), – з ними Шевченкові все ясно, для них у поетовому серці немає і не може бути й крапельки любові.

Але – “люде”, прості люди... Чи поміж ними, якими вони постають у світі Шевченкової поезії, і справді *всі* гідні любові? Хіба поет не надто добре знає, і то на прикладі долі не тільки своїх персонажів, а й на власній, що “на сім світі / Роблять людям люде!”, і хіба то не він запитує в розпачі: “Де ж ті люде, де ж ті добрі, / Що серце збиралось / З ними жити, їх любити?” (“Катерина”). Шевченко йде за народною легендою, героїзуючи гайдамацький рух, звертаючись до повстанців словами “Сини мої, гайдамаки!”, але водночас йому болить думка: а чи можна любити тих, засліплених гнівом, розпалених жагою помсти людей, котрі школярів базиліянської школи “у криниці / Живих поховали”, або їхнього ватажка, який зарізав своїх дітей лише за те, що їх народила “проклята католичка” і “Щоб не було зради, Щоб не було поговору” (“Гайдамаки”)? Як полюбити того, хто “нишком у куточку / Гострить ніж на брата”, і ту численну “братію”, що “мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як гнята” (“Сон – У всякого своя доля”)? Чи батька, який у рабській покорі “престолові-отечеству” продає своїх синів “в різницю / Москалеві”, на гарматне м’ясо для імперії (“Гоголю”)? Тих “рабів”, “невольників недужих”, котрі “Заснули, мов свиня в калюжі, / В своїй неволі!” (“Ликері”), котрі “Неначе [...] подуріли, / Німі на панщину ідуть / І діточок своїх ведуть!..” (“І виріс я на чужині”)?

І найдражливіше – як любити, як хвалити Того, “долготерпеливого”, “утомленого”, Хто все це “бачить із-за хмари”, але терпить безмежність і

незліченність земного зла, злочини сильних, темноту й нещастя малих світу сього, допускає Руїну, братовбивство, “жахи війни”, “рукотворну пустелю”²⁴ в рідному для поета Краї, Хто прирікає Україну на колоніальне рабство, потурає цареві, який, словами з апокрифічної промови П.Полуботка, “погибель нашу і всього народу”²⁵. І тоді лунає розпачливе Шевченкове: “Чи буде суд! Чи буде кара!” (“О люди! люди небораки!”)

Пристрасне Шевченкове бажання “людей і Господа любить” уводить нас у духовну царину християнської етики, де любов (як про це вже згадувалося вище) — фундаментальне поняття для означення самої сутності Бога, а такі складові морального заповіту, як любов до ближнього й праведного, ненависть до ворога й грішника, докорінно переосмислені порівняно із старозавітними постулатами. Бо немає великої заслуги в тому, щоби любити тих, хто близький тобі й тебе любить, щоби вітати братів, але карати ворогів і грішників. Адже Отець наш небесний, каже Ісус у Нагірній проповіді, “велить своєму сонцю сходити на злих і на добрих і посилає дощ на праведних і неправедних”; тому Він навчає: “Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що гонять вас”, і тоді будете “досконалі, як Отець ваш небесний досконалий” (*Мат. 5; 45, 44, 48*). Інший євангеліст так віддає сенс цього повчання Спасителя: “І як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви так само”, “Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний” (*Лука. 6; 31, 36*). Отже, з погляду християнської етики любов до людей неодмінно й питоמו включає в себе такі почуття і поняття, як прощення, милосердя, жалощі, співчуття, покута, до того ж це стосується не тільки праведних і ближніх, а й грішних і ворогів, останніх же навіть особливо.

Сказати, що в творчості Шевченка простежується тверда й послідовна лінія на дотримання цієї етичної максими, було б очевидним перебільшенням. Проблема виглядає суперечливішою. Шевченко, поза сумнівом, осягає глибинний гуманістичний сенс Ісусового заповіту, поета ваблять моральне багатство та краса душі тих його персонажів, у кому смирення, віра в Бога і в добро сильніші від образи й ненависті. Вступ до останньої передзасланчої поеми “Відьма” (первісна назва “Осика”) присвячений тому, “*примиренному*” (письмівка моя. — Ю.Б.), хто здатен молитвою подолати “неправду людськую”, свою “долю злую”, “Безталанна невсипуще”, — і тоді він навіть “в неволі / Познає рай, познає волю / І всетворящую любов”. Таке пізнання приходить до героїні поеми, колишньої покритки: коли пан, її кривдник, тяжко занедужав, “вона набрала зілля / Та пішла в палати / Лічить його, помагати, / А не проклинати”. Любов і прощення перемагають злопомсту в душах героїв вірша “Не спалося, а ніч, як море” (“А Бог поможе, / І так забудеться колись”), поеми “Меж скалами, неначе злодій”; непохитна переконаність у тому, що “все від Бога”, врятовує від тяжкого гріха мстивості “Максима святого” (“Москалева криниця”), приносить щастя любові до людей, відкриває шлях “у буття, осяяне фаворським світ(л)ом”²⁶. Щира покута, душевне самопокарання дає надію на Боже прощення Гонті (“Гайдамаки”). Кульмінація християнської любові і прощення — образи матерів у поемах “Неофіти” й “Марія”.

Однак тут названо твори *епічного* плану, складніше питання з Шевченковою *лірикою*. Характерна кінцівка поеми “Меж скалами, неначе злодій”: “Отак, люде, научайтесь / Ворогам прощати, / Як сей неук!.. Де ж нам, грішним, / Добра цього взяти?”. Поет і сам “научався”, його моральну еволюцію від романтизації (всупереч власним тверезим застереженням) гайдамаччини до апофеозу святості Максима-“москаля” поетично змодельовано в триптиху — “Молитва”, “Царів, кровавих шинкарів”, “Злоначинающих спина”, який починається молінням про “пута кутії”, “склеп глибокий” для “Царів, всесвітніх шинкарів”, а завершується благанням “всім нам вкупі на землі” подати “єдиноміслиє” та “братолюбіє”. Розумом і християнським сумлінням поет приймає настанову про любов не тільки до скривджених й ошуканих (згадаймо — про покриток

²⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 2 вид.- К., 2005. — С. 337, 395.

²⁵ Там само. — С. 506.

²⁶ Шевельов Ю. Слово впроваду до Леоніда Плюща як шевченкознавця // *Плющ* А. Цит. праця. — С. 20.

та безневинних отих байстрят: “...Розказую та плачу. / Мені їх жаль!..”), до “люду окраденого”, про братнє прощення “нерозумних синів” України, а й до її ворогів, проте серце — серце до цього не наворачтається... Надто жива й невитравна пам’ять про “рай-пекло” кріпацького дитинства, драму власного життя, надто глибоко вбито “цвяшок” історичних образ, імперських кривавих злочинів і руїництва, спалюженої слави нації та знівечених дівочих доль, щоб угамувати ненависть до винуватців зла — “царів”, “царят”, “псарів”, “фельдфебелів”, до сексуальних покручів — панів і розбещених паничів, щоби дарувати їм не те що свою любов, а бодай прощення. Може, й хотів би Шевченко стати “примиреним” і “святим”, як персонажі його поем Відьма і Максим, та не став, не міг стати. Вже після “Москалевої криниці” та циклу “Молитва”, “Царів, кровавих шинкарів”, “Злоначинающих спину” пишуться вірші “Хоча лежачого й не б’ють”, слідом — “О люди! люди небораки!”, який закінчується моторошним, у біблійному дусі, пророцтвом про Страшний суд і “кару” всім “Царям, царятам на землі”, коли “сонце стане / І осквернену землю спалить”. Утім, тут слово “суд” — не з апокаліптичного лексикону, воно кореспондує не з колишньою “сокирою”, радше “З новим і праведним законом...”, що його — Шевченко певен — “діждемось-таки колись” (“Юродивий”); це знак справжньої справедливості й правди “без сокири” (“Бували війни й військові сvari”).

Стосовно ж питання про любов до Бога, то тут заторкуємо одну з найдавніших і найскладніших теологічних проблем у християнстві — проблему теодицеї, виправдання Бога, примирення ідеї Його благості з наявністю зла на землі. Шевченко як правдивий і щирий християнин протягом усього життя пройшов через тяжкі духовні випробування, був розіп’ятий між вірою та сумнівом; доки поет бачить навкруги тріумф олжі й насильства, доки течуть “криваві сльози” та “кривавії ріки”, йому несила втриматися від болісних ламентаций і зухвалих запитань, звернених до Бога. Час од часу відбувається емоційний вибух, настає миттєвий розрив між любов’ю і Вірою, і тоді здається, що перша переважає другу: “...Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю!” (“Сон — Гори мої високії”). Подібне зазвичай прийнято тлумачити як вияв Шевченкового “богоборства”; насправді страшна мить сумніву минає (“Я Богу помолось”), залишається трудний діалог мистця з Богом, жага Його пізнання і розуміння, пошук духовного опертя для ствердження *єдності* “всетворящої” Божої Любові і Віри.

м. Москва

Василь Яременко

ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОСОФІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Історики вже давно висловили думку, що художня творча спадщина, особливо великих письменників, виступає достатньо вагомим історичним джерелом для вивчення епохи, в яку постала¹. Якщо ж у ній відбиті певні історичні явища, то вона може, більше або менше, віддзеркалювати ще й індивідуальні або колективні уявлення та судження про минуле. Тобто подавати додаткові, дотичні відомості для вивчення

¹ Див., наприклад: *Ключевский В.* Речь, произнесенная в торжественном собрании Московского университета 6 июня 1880 г., в день открытия памятника Пушкину // *Сочинения* в девяти томах. — Т. IX. — М., 1990. — С. 77.